

УДК 94(477.87) «1944-1950»:398

**ДИСКУСІЙНІ ПРОБЛЕМИ ІСТОРІЇ ЗАКАРПАТТЯ 1944-1950 рр.
У РОЗРІЗІ УСНОЇ ІСТОРІЇ (ЗА МАТЕРІАЛАМИ ЕТНОГРАФІЧНОЇ ПРАКТИКИ
СТУДЕНТІВ ІСТОРИЧНОГО ФАКУЛЬТЕТУ УжНУ 2015 р.**

Міщанин В. В. (Ужгород)

Історична пам'ять може містити багато інформації, яка, здавалось би, назавжди втрачена. Однак на теренах вітчизняної історичної науки свідчення інформантів, за винятком етнографічних студій, донедавна зазвичай не лягали в основу магістральних наративів, які традиційно створювалися на основі архівних документів. Наше дослідження базується на матеріалах етнографічної експедиції історичного факультету УжНУ, яка проходила під керівництвом доцента кафедри історії України П. Ю. Леню влітку 2015 р. Респондентами стали жителі шести сіл Ужгородського району (Оноківці, Оріховиця, Ярок, Кам'яниця, Гута, Невицьке), одного мікрорайону м. Ужгорода (Дравці) та села Ворочово Перечинського району, українці за національністю, які народилися в період від кінця 1920-х до початку 1950-х років. Тобто це ті люди, які застали ще чехословацьку й угорську владу, та їхні діти, котрі з'явилися на світ уже в радянські часи. Матеріалами опитування, яке проводила студентка філологічного факультету Л. Сас у селі Зняцьово, представлено Мукачівський район Закарпатської області. Таким чином, інформацію про радянізацію Закарпаття зібрано в результаті опитування мешканців трьох найзахідніших районів краю.

Для бесід із респондентами було складено опитувальник із 36 запитань, що стосувалися життя перших радянських років. Отриману інформацію було розбито на наступні тематичні блоки: події періоду визволення Закарпаття від німецьких та угорських військ; політичне управління перехідного та радянського періоду, економічні та соціальні зміни в краї, релігійні процеси та репресії.

Як видно зі значної кількості наведених спогадів, місцева колективна пам'ять зафіксувала головні моменти повоєнної історії краю. Звичайно, найбільше запам'яталися краянам ключові моменти в історії краю (звільнення від загарбників і входження до УРСР), непопулярні дії влади, пов'язані зі встановленням радянського ладу (колективізація та ліквідація греко-католицької церкви), а також освітня реформа. Усвідомлюючи суб'єктивність спогадів інформантів, вважаємо, що вони таки можуть слугувати повноцінним, хоча й децю специфічним історичним джерелом.

Ключові слова: історична пам'ять, опитування, радянізація, Закарпаття.

Резонансні дослідження, опубліковані впродовж останніх десятиліть, переконливо довели важливість усно-історичних свідчень в якості джерела інформації щодо формування історичної пам'яті на теренах Центрально-Східної Європи (із відносно недавніх можемо пригадати розвідки Омера Бартова [22], Яна Т. Гросса [24], що виступають частинами масштабніших праць). Історична пам'ять може містити багато інформації, яка, здавалось би, назавжди втрачена. Однак на теренах вітчизняної історичної науки свідчення інформантів, за винятком етнографічних студій, донедавна зазвичай не лягали в основу магістральних наративів, які традиційно створювалися на основі архівних документів. Проте навіть «батько історії» Геродот писав свій 9-томний опус «Історія», спираючись значною мірою на свідчення очевидців та перекази. Утвердження концепта колективної пам'яті, носієм якої є, власне, індивід, реабілітувало у нашій вітчизняній (нібито пост/не/марксистській) історичній науці цей особливий вид джерела. Усвідомлюючи суб'єктивність людських спогадів унаслідок їхнього емоційного характеру, особливостей вікової пам'яті конкретної людини, видається доцільним використати усні свідчення для створення якомога ціліснішої картини процесу радянзації 1944-1950 рр. на Закарпатті.

Наше дослідження базується на матеріалах етнографічної експедиції історичного факультету УжНУ, яка проходила під керівництвом доцента кафедри історії України П. Ю. Леню влітку 2015 р. Респондентами стали жителі шести сіл Ужгородського району, що розташовуються неподалік від обласного центру – Ужгорода (Оноківці, Оріховиця, Яроч, Кам'яниця, Гута, Невицьке), одного мікрорайону Ужгорода (Дравці) та села Ворочово Перечинського району. Матеріалами опитування, яке проводила студентка філологічного факультету УжНУ Л. Сас у селі Зняцьово, представлено Мукачівський район Закарпатської області. Таким чином, інформацію про радянзацію Закарпаття зібрано в результаті опитування мешканців трьох найзахідніших районів краю: Ужгородського, Мукачівського та Перечинського.

Кафедрою історії України за матеріалами етнографічної практики рекомендовано видання збірника студентських робіт, що має вийти окремим періодичним виданням під назвою «Етніка Карпат». До слова, матеріали етнографічної експедиції вже стали джерелом для написання й видання наукової статті її керівником П. Ю. Леню: «Специфіка побутування державних і церковних свят у житті українців Закарпаття в радянський період» [27].

Для бесід із респондентами було складено опитувальник із 36 запитань, що стосуються життя перших радянських років. Нас цікавили відповіді на наступні основні запитання:

- Що можете сказати про визволення Вашого села Червоною Армією 1944 року? Як це відбувалося?

- Чи були в селі чи в сусідніх селах бандити, партизани, бандерівці, які діяли в часи війни та після неї? Розкажіть детальніше, якщо таке було.

- Як населення Вашого села сприйняло створення колгоспу?

- Якою була релігійна ситуація у Вашому селі в перші повоєнні роки? Що сталося із церквою / церквами?

- Які зміни сталися в освіті та медицині?

Загалом отриману інформацію було розбито на наступні тематичні блоки: події періоду визволення Закарпаття від німецьких та угорських військ; політичне управління перехідного та радянського періоду, економічні та соціальні зміни в краї, релігійні процеси та репресії.

Інформанти, українці за національністю, народилися в період від кінця 1920-х до початку 1950-х рр. Тобто це ті люди, які застали ще чехословацьку й угорську владу, та їхні діти, котрі з'явилися на світ уже в радянські часи.

Слід відзначити, що більшість респондентів, які народилися в міжвоєнний період, пам'ятають ключові дати історії краю воєнного та повоєнного періодів: *«Мадяри прийшли у 1939 році. Зайняли села. У 1944 році уже прийшли були руські... Новий рік відзначали при руських уже...»* [6]. У народній пам'яті зафіксована інформація про діяльність радянських партизанів і пов'язані з ними події: *«...Коли наближався фронт то був початок 44 року. Туй'ся зійшли партизани Ковпака. Мадяри вигнали жителів із села, бо казали, що то всі партизани. Хотіли вивезти їх у Німеччину. Коли прийшли руські, жителі їм зраділи... Були партизани, які потім пішли добровольцями на фронт»* [8].

Жителька с. Яроч пригадувала під час розповіді дії окупаційної влади, спрямовані проти підтримки місцевим населенням партизанського руху. *«...Хотіли все село знищити за те, що підтримувались 'мо <партизан>. Витягли кулет коло хреста на площі коло церкви гори, вище сходів, як заходити в церкву, а людей построїли в три ряди такі великі. І люди почали боятися, же хочать вистрілити. Они лем прочитали же, хто буде з партизанами дальше зв'язуватись, – усі будуть знищені. Хлопці ж не хотіли йти в табір копати окопи. А у військо їх не брали, бо не довіряли їм, та лем брали їх ті окопи копати, як у табор. А хлопці не хотіли йти по тим повесткам та утікали. А партизани були вже туй у лісах та вже до партизанів ся приєднували...»*.

Нижче наводимо фрагмент діалога Павла Леню (далі – П.Л.) та Марії Юрїївни Гомади (далі – М.Ю.Г.) із села Яроч.

П.Л.: А з угорських військ тут ніхто не був убитий, похований? Тут такого не було?

М.Ю.Г.: Тут убили, але самі же його і забрали. Мадяри. Вони ж його і вбили, думали же то партизан уночі. Він ішов ніби в туалет.

П.Л.: А коли прийшли визволителі, то як радісно їх зустрічали?

М.Ю.Г.: Дуже. Дуже радісно. Ми терпіли мадярів, але потім гнались'мо їх геть із німцями в Німеччину. А люди зраділи, що прийшли визволителі, ай такі що розуміються.

П.Л.: А як на них казали? Москалі? Руські? Українці? Наші? Не наші?

М.Ю.Г.: Казали «руські» [8].

Спогади іншого респондента, мешканця села Оноківці, частково суперечать поширеній у радянських наукових працях тезі про масову підтримку місцевим населенням «радянських партизанів» [25]. Ось як він згадує про партизанський рух: «Партизанів повний ліс. Партизани ходили через нашу хату. Заходили до нас води пити з руськими автоматами. Якщо якийсь чоловік мав корову, то партизани її забирали. Отряд Ковпака був у карпатських лісах...» [9]. Про представників українського національного руху, про яких у радянські часи було заборонено згадувати позитивно, інформант розповідав наступне: «...Бандерівці були, ...на формі Галичина есес... То була якась за самовільну Україну... повстанська армія називалася УПА. Я найшов їх там, на одній горі. Що за війська, якась форма така темно-німецька... А вони мені: «Як тебе звати, хлопчику?». По-українськи говорили. «...Ти нам принесеш, – каже, – води? Принесеш нам хліба? Принесеш нам молока?». ...Пішов до матери, кажу: «Там хлопці, на горі сидять, п'ять чоловік, і просять щось їсти». ...Наліла їм там борща якого, хліба такого домашнього, і я їм поніс воду туди...» [9].

Згадує Іван Степанович Колодій із Оноківців і про Червону Армію: «То було на Оріховській дорозі. Руська кавалерія з города. Бій після обіду. Там, де потік Оріховський сходить. У лісі пулила пулеметна очередь. Біля оріховського мосту, на ріці Уж зіпилися. Мадяри'ся здали. Руські їх ведуть через поле, сортирують їх. Німці почали лупити по дорозі з ліса. З Невицького мінометами стріляють. То все було до ранку. Несуть палку з білим флагом два офіцери. Встрічали, давали хліба, всьо, що було. Говорили, що прийшов батько – освободитель [9]». За словами респондента, поранені угорські й німецькі полонені були розстріляні за селом [9]. «...А після цього голова оріховський вказував старикам, де людей хоронити. Я там ходив і показував, де то знаходиться. Укопали яму, завалили туди... Ні попа, ні хреста» [9].

Мешканець с. Оріховиця Г. Марюхнич також ділиться переказами про визволення свого села: «...Коли йшла війна, дід розказував, як виганяли із

села мадяр. Біля моста ріки Уж ішло військо, но ни розуміли, ош ко стріляв, лиш каже, ош побило хлопців. Одні казали, – як прийшли руські, та не дуже добре було. Були у селови партизани – Ігнат, Сабадош, Решеталь. Як іти у село, та там був лагер, де держали худобу і солдати там були» [13].

У радянській історичній літературі, у виступах комуністичних ідеологів часто вживався термін «німецько-угорські війська». Але краян чітко розрізняли німців та угорців. Зокрема, житель села Оріховиця М. Бігарь свідчить: «Визволення не було. Німці туй жили, зверху вниз проходила лінія оборони кругом села. Німці жили по домах. До чого порядочні були, грушу чи яблуко не взяли, доки їм господар не дозволив. Полігон був і при венграх. До 57 року нижче села був лагер, де знаходилися ті, які були в плену, в основному офіцери» [1]. Це підтверджує й інший респондент: «Коли руські ішли та товди були і мадяри і німці, бо вони утікали уд руських. Німці дуже добре відносилися до людей» [15].

Деякі респонденти пам'ятають і приблизну дату визволення свого села. Так, житель села Невицьке Ужгородського району І. Вагера каже: «...29 жовтня – вот десь у жовтні було визволено... Жив у селі Брежнев. Жив чотири місяці» [4]. Насправді с. Невицьке було визволене 27 жовтня 1944 р., а ось щодо Леоніда Брежнева респондент не помилився. У Невицькому восени 1944 р. було розташовано політвідділ 18-ї армії, начальником якого був Л. Брежнев, майбутній генеральний секретар комуністичної партії Радянського Союзу [26, с. 500]. Власне, на стіні будинку, де він перебував, дотепер є меморіальна дошка із відповідною інформацією.

Для порівняння ознайомимося із усними свідченнями з Мукачівського району: свої згадки наводить мешканка с. Зняцьово Ю. Коштура, 1933 року народження: «...У день визволення села йшло дуже багато машин, танків. Люди виходили на вулицю, особливо цікаво було дітям, – що ж таке там коїться. Одного з мешканців села ледь гармата не вбила. Вона (тобто снаряд з гармати) просто вилетіла з чийогось двору. І було не зрозуміло – чи то наші стріляють, чи німці. Після цього випадку люди боялися, щоб вони не постраждали. Тому перебували здебільшого у підвалах. Підвали знаходилися біля церкви. Там перебувало безліч народу, найбільше дітей. Там і ночували. Були також бункери» [11].

Ця ж респондентка відзначає, що мешканці села радісно зустрічали визволителів: «Особливо чутно було веселі крики дітей. Звідусіль лунало: «Руські вже тут!»... Називали визволителів «руські». Руські всіма силами все ж вигнали німців» [11]. Відзначає інформант і позитивне ставлення «руських» до місцевого населення (звернімо увагу: на той момент визволителі навряд чи здогадувалися, що ця

територія невдовзі стане частиною УРСР). Як приклад наводиться той факт, що один із них одружився на місцевій дівчині. Подібний факт був і в сусідньому селі Кайданові, де проживав один із радянських солдатів на прізвище Шило.

Молодші респонденти, які отримували інформацію від батьків та дідів, намагалися розібратися в політичних питаннях належності Закарпаття 1944-1946 рр.: *«Сюди радянські солдати як так би не йшли, бо це була територія Чехословаччини. Особого фронту не було. У 56-му році поставили границю, а до тих пор ходили туди-сюди нормально хлопці до дівок, у магазин. Переслідування людей радянською владою не було»* [5].

Насправді ж питання кордонів станом на 29 червня 1945 р., час підписання договору між СРСР і Чехословаччиною про Закарпатську Україну, було врегульоване [30]. Про це свідчить перша стаття Договору: *«Кордони між Словачкією і Закарпатською Україною, які існували до дня 29 вересня 1938 року, стають з внесеними змінами, кордонами між Союзом Радянських Соціалістичних Республік і Чехословацькою республікою згідно з картою, що додається»* [21, с. 200]. За словами сучасного ужгородського дослідника П. Худіша, *«кордон став відправною точкою в житті тисяч закарпатців, змінив або надав їм іншого соціального та юридичного статусу. Встановлення чехословацько-радянського кордону послугувало причиною не лише цілого ряду міграційних процесів, а й каталізатором кризи чи зміни ідентичностей багатьох закарпатців»* [31, с. 65].

Нам зустрілося свідчення респондентів про піднесення патріотичних настроїв і радості краян унаслідок підписання згаданого Договору між СРСР і Чехословаччиною [6]. Щоправда, на той момент дехто із закарпатців уже були частково ознайомлені з тим, що їх може очікувати у складі іншої держави. Визволення краю не означало завершення війни, а тому залишалася гострою потреба в комплектуванні лав радянської армії, яке не завжди відбувалося добровільно. Щодо записів односельчан добровольцями Червоної Армії мешканець с. Кам'яниця Ужгородського району В. Рилець пригадує: *«Були люди, воювали. Єден Чмерека не вернувся. Брала добровольців»* [18]. Інші акценти цього процесу розставляє М. Коштура: *«Вони, швидше всього, були добровольцями примусовими..., змушені були ставати воїнами корпусу генерала Л. Свободи або добровольцями Червоної армії. Іншого вибору не було. Лиш підкорятися волі руських, інакше забирали примусово. Для цього існувала спеціальна машина. Декілька так званих добровольців так і не повернулося»* [11].

У процесі наших досліджень ми натрапляли й на «важкі запитання». Цікаво, зокрема, було почути про особливості національної політики Народної ради Закарпатської України. Респонденти

завичай не були багатослівними. Вони вказують, що вона *«...діяла проти угорців, німців. Їх виселяли...»* [11]. Слід додати, що інформанти також майже не згадували про значне зменшення чисельності єврейського та ромського населення, яке спостерігалось під час війни та в перші повоєнні роки. Можливо, це пов'язано з тим, що опитування було здійснене в українських селах, в яких не збереглася історична пам'ять про далеких сусідів. Припускаємо, що тут дається взнаки також ефект витісненої пам'яті, що вже є наслідком дії радянської політики другої половини ХХ ст.

Пригадують респонденти й перші політичні акції радянської влади, зокрема перші радянські вибори: *«Прийшли, музика заграло «На вибори!» кожний мав повестку. Пішли, – в урну метали, і готово»* [10]. *«Вибори так прийшли тра-бла-бла, метали в урну, і готово. У голови села вибирали комуністів»* [10]. *«...Перші «радянські» вибори проходили дуже цікаво. Дітям давали цукерки. Кожну дитину, яка заходила туди, де проходили вибори, пригощали солодощами. В самому приміщенні було дуже гарно. Після підрахування голосів – святкували...»* [11].

Цікавою, хоча й фрагментарною, виявилася інформація про особливості кадрової політики на місцях та організацію тимчасового управління. Зокрема, В. Петрище, мешканець с. Ворочово Перечинського району, порівнює сільську управу з попереднім (чехословацьким, угорським) періодом: *«Сільради не було. Священик командував в селі. Кой руські прийшли та вже був голова села – бирюв Цлума, – тримав дисципліну у 1940-х роках»* [17]. Тобто на перших порах (поки тривала війна та в перші повоєнні роки) нова влада могла не змінювати діючих управителів. З іншого боку, респонденти констатували факти призначення на чолі сіл «своїх» людей, які мали відношення до комуністичної партії. Це підтверджує й М. Макара: *«Членство в партії було вирішальним під час формування апарату місцевих рад, яке навряд чи могло компенсувати освітній рівень. Так, серед керівних радянських працівників області, зокрема серед 18 голів виконкомів міських (обласного і окружного підпорядкування) і окружних рад лише два мали вищу освіту, три – середню, п'ять – незакінчену середню, вісім – початкову. Ще гіршою була картина у селищних та сільських радах... Владі потрібні були «перевірені» виконавці, через яких утверджувався сталінський тоталітарний режим. Поширений у 30-ті роки в СРСР лозунг «Кадри вирішують все» перенесений був і в Закарпаття»* [28, с. 52]. З цього приводу інформанти, зокрема, висловилися так: *«...Призначали головами сіл чужих людей»* [4]. *«Вибирали старосту такого, що не читати, ни писати не знав. Він не справлявся з рядовою роботою, – там писанина, знаєш. Но тебе шось розуміти було. Так що вибирали вже*

комуністів. За служіння, бо він був воєнний. Село всьо в комуністах. То было чехословацьке село, а вони всі пішли на чехи. Бо прийшли дружба, дружба, колхоз, колхоз. Полишали всьо. Осталось сім сімей на село. А потом ото почали заселяти комуністи, партійці, дома собі повибирали. І так засіли в селови» [10].

Важливою темою, що нас цікавила, була проблема голоду на Закарпатті у 1946-1947 рр. Більшість респондентів погоджувалися, що це були важкі роки, але зазначали, що голоду не було. «Голод не відбувався», – каже І. Ваган, житель села Ворочово Перечинського району [3]. «У нас ся не дуже відчував <голод>. Садили фасолю, капусту» [2], – пригадає Ю. Борош, мешканка с. Кам'яниця Ужгородського району. «У нашому селі голоду не було. Люди мали курей, свиней. Тому в будь-який момент зарізали курку, або ж вигодовували свиней. Свиню тримав кожен в Зняцьові. Також у людей були корови, тому молочних продуктів було безліч. Одну свиню годували, щоб потім продати, а одну для себе вигодовували. Випадків смерті від голоду не було. І втікачів від голоду теж не було» [11].

Слід констатувати, що питання про тяжкі голодні повоєнні роки та репресії на Закарпатті викликали дещо менше бурхливих емоцій респондентів, ніж запитання, що стосувалися несправедливої ревізії худоби та земель, земельної реформи та проведення колективізації. Наші співрозмовники погоджувалися, що краще жити було в міжвоєнний період і навіть за часів угорської окупації. «За чехів... добрі було. Земля була та обробляли землю як за чеху, так і за мадяру. Мадяри були до 44 року. Голови були із місцевих, то були присяжники, що по селу робили порядки» [18].

Коли ж у село прийшли радянські часи, ситуація змінилася. «...Землю від людей забирали і форміровали з того колгози. Колгозникам давали потом по куску землі. У колгозі працювали серйозно і получали зарплату зерном. Коли што садили» [5]. «...Забирали землю у колгоз... Голод не був. Пописалися люди у колгоз, бо кликали їх. Та писалися у 48 році у восени. Землю забирали і не дали зобрати урожай. Жони копали. Давали потом людям сотини, жеби ще собі садили окремо...» [18]. Дехто висловлюється більш радикально: «Всьо забирали. Вози брали й не просилися... Були трудодні, а гроші там пару рублів. Часто давали картошку за трудодні. Місцеві управляли. Погано було при Сталіні» [2]. Однак, «...коли Сталін умер, – усі люди плакали у селі, бо як вони без батька будуть?!» – каже мешканець села Оріховиця М. Бігарь. Він також продовжує «...Забирали дом для приміщення для колгозу. Забирали землю, у 47 році, коли колгос організовували, забирали скотину, коні, воли. Не можна було більш як одної корови держати. У період голоду садили лушиння замість крупиць (картоплі). Забрали худобу, а без неї што будеи

робити?! Мусай було іти у колгос. У колгозах були бригадирі, намісники. Усім командували бригадирі, а они були місні» [1]. І дійсно, перші організатори колгоспів, переважно бідняки, отримували в артілях керівні посади ланкових, бригадирів, складників тощо. На думку дослідників радянських аграрних перетворень на Закарпатті, «створення колгоспів нерідко розглядалося як спосіб набути матеріальних благ за рахунок інших. Так, бідняки с. Вишково писали в редакцію обласної газети, що в їх селі, мовляв, є всі умови для створення колгоспу – «є 100 гектарів церковної землі, з них 42 гектари приховують куркулі»» [29, с. 57-58]. Результатом стало створення в цьому селі 17 січня 1947 р. третього за рахунком колгоспу в області («ім. Сталіна»). У ньому було об'єднано лише 12 бідняцьких господарств, при цьому усуспільнено лише 6,33 га землі. Але першому колгоспу на хустщині влада додатково виділила 171 га церковної та 61 га поміщицької землі. Подібна практика в часи суцільної колективізації поширилася на всю область.

Про усуспільнення майна наші респонденти пишуть: «...Забирали інвентар у колгоспи, коні, плуг, віз. Пропрацював у колгоспі 22 роки. Ділилися на ланки. Руські не давали людям розширяться. Землю забирали у колгос... Пенсія у батька була 28 руб. Керівники були місцеві. Міх муки стояв 7 руб. 15 коп. Всьо продавалось у магазинах. Колгоспи робили для народа... У колгосп ішли, бо мусіли. Люди самі ішли у колгосп» [3]. На думку М. Коштури, створення колгоспу люди сприйняли позитивно, але коли вони побачили, що це обман, – то розчарувалися. Респондентка розповіла і досить курйозний випадок: «...Головою колгоспу був не надто освічений чоловік, який, вимовляючи промову, помилково сказав: «Ми звільнилися від руських», замість «Ми звільнилися від німців»» [11].

А ось що розповідає про «щасливе» колгоспне життя повоєнних та 50-60-х років Марія Юрївна Гомада (далі – М.Ю.Г.), з якою спілкувалися М. Балог та П. Леню (далі – П.Л.):

М.Ю.Г. «Раді були, же не треба много робити. Знаєте, смішно було, же забрали від людей, нич в колгоспі не давали. Копійки, або пару кілограм зерна... Люди ся кріпили. Робили в колгоспі, а вечером ішли співаючи.

П.Л. А робити як ішли? Самі йшли чи їх іще заставляли?

М.Ю.Г. Не. Були бригадирі. Наприклад, на наше село були три бригадирі. На середину, на вирьху, і третій у низу. А тоті бригадирі мали ланкових. А тоті ланкові-жінки повідомляли, коли яка робота – ходили на збори...

П.Л. А в колгоспах чим платили?

М.Ю.Г. Платили кілограмами... пшениці там... Так, шо на плічові приніс чоловік то, шо заробив за цілий рік... А так всьо треба було

здавати державі...

П.Л. А жили з чого? З тих 25 соток (присадибних, що залишали людям для ведення господарства) і жили?

М.Ю.Г. Ай, люди мали свою картоплю, кукурудзу... Та з того і жили.

П.Л. А мені одна бабка розказувала, що навіть якщо чоловік здав, то все рівно треба було платити податок державі. Якщо мав свою корову, то з молока.

М.Ю.Г. Здавали в колгосп, бо там була норма. А якщо ту норму не набирали, та вони давали сусідське молоко за того. А остальне в них купляли.

П.Л. А норма яка була? У кожного двора своя, чи в кожного села, чи як?

М.Ю.Г. На колгосп давали, же скільки літрів молока мають здати. Но, а якщо були нові корови, та молока не хватало. За то мусили люди своє давати. А людям було вигідно і по 20 копійок отдавати молоко в той час. Так як і ті, шо не мали молоко, та тоже купували його в селі у тих, шо мали, бо не кождий мав корову. Та так люди здавали, а їм за того платили» [7].

А ось як описують перші колгоспні роки жителі села Кам'яниця: «...Коли прийшли руські, ушитко від людей забирали, корови, воли, поле забрали для колгоспу. Накладали норми, що треба було здавати... .. молоко, яйця. Кіть свого не мали, та треба було купити та здавати, як своє... Коли помер Сталін, цілий технікум плакав» [15]. «Забирали землю від людей руські. Заставляли силою ходити у колгосп. Мене насилу записали у комсомол» [12], – розповідає Марія, жителька села Ворочово Перечинського району. «У колгосп йшли, бо мусили були іти. Не було вихідного. У Яроч переїхала у 1954 р. За Сталіна була важка дисципліна. Коли помер, та всі плакали, бо помер батько: «Як будуть без Сталіна жити?!»» [20], – згадує І. Сірко, мешканка с. Яроч. Більш відверто про сталінську колективізацію висловився житель Оноківців І. С. Колодій: «Зробили колгосп, тай люди йшли, і готово. Тих, ко не хотів худобу давати – їх начали судити: «ти куркуль», «маєш землі много». Сажали в «чорний ворон» і всьо, у Сибір» [9].

Тему повоєнного устрою розвиває у розмові із цим же інформантом (І. С. Колодій – далі І.С.К.) М. Гасвой (далі – М.Г.).

М.Г. А щось було чути, коли вже в край прийшла радянська влада, коли вони створювали колгоспи? Як це відбувалося? Вони насильно в людей забирали?

І.С.К. Та вони не просилися. Зробили, та й готово. Люди йшли в колхоз, хто міг, той ся отказовав. Тот не дає скот, тот не дає коня, тот не дає вола і вто спорили. То, ти розумієш, судили – ти куркуль, ти маєш барана, ти маєш того, і «чорний ворон» - і поєхав, «чорний ворон» прихо-

дить – та 25 років.

М.Г. В Сибір?

І.С.К.: В Сибір. В Сибірі вічна мерзлота, дали роботу за кусок хліба, за кусок борща і то. Через 15 років, коли Сталін помер, прийшла їм амністія вже. 53-го року Сталін помер, і почалося вже osvobodженіє політв'язнів. То історія велика» [10].

М. Вагера з Невицького Ужгородського району пам'ятає і прізвища тих, хто постраждав від репресій радянського режиму: «...Угрин, Росул, Данко Ганна, Бакроній Михайло – репресовані. Карбованець – довела система до того, що він повисився» [4]. «Боролися як могли. Дуже жорстко, як і всюди» [4], – каже про опір селян Невицького колективізації М. Вагера.

Висловилися респонденти і про такі нововведення як соціалістичне змагання. «Змагань було надзвичайно багато. Ті, що просували передовиків виробництва, дуже їх нахвалявали. Це був звичайний обман. Народ збирався в клубах, де нібито вибирали передовика виробництва. Але, насправді, вони вже були давно вибрані» [11], – розказала М. Коштура.

Слід відмітити, що період колективізації краю характеризується виключно негативними розповідями респондентів.

Свідчення про релігійну ситуацію на селі впродовж перших радянських років доволі однотипні. Їхній загальний зміст зводиться до того, що людям забороняли проявляти релігійні почуття та насаджували атеїстичний світогляд. «...Було переслідування людей. Не дай боже у сятю не піти у школу. ...Руські переслідували священників, монахів. Забороняли носити хрестики на тілі... Вінчалися утайку, хрестили дітей. Котрі настояці комуністи, то не хрестили дітей» [19]. Ось як розповідають про нищення радянським режимом греко-католицької церкви мешканці с. Кам'яниця Ужгородського району: «...У 35-му році була побудована церква. Як прийшов священник Магурський, – фальшиво зібрав підписи і пішли у суд із тим. Взагалі заборонили ходити до церкви. Православникам можна було, а католикам – ні. Попри заборону йшли в город, а другі йшли у православ'є. ...Священик Мерцин за радянських часів з греко-католика переписався на православ'є. Священика (Клин) були посадили на 25 років, та потім косиці клав у Ужгороді. ...Переходили, бо мусили, у православ'я. А у 90-х повернулися у греко-католицьку. На Гуті забрали склад з церкви, а туй нич не забрали, бо люди не дали. На Гуті хрест зняли. Забороняли носити хрестик, старші жінки носили» [15]. Схожу ситуацію пригадує житель с. Невицьке М. Вагера: «...Було село греко-католицьке. Православних майже не було. З приходом радянської влади православні священники піднеслися» [4].

Про заборони відвідування церкви та він-

чання згадує майже кожен респондент: *«Тоді греко-католиків дуже винищували. Протестантів дуже допрашували. Дітей не пускали у церков, а знали до школи. Вінчалися ноччю, но рідко»* [2] (Ю. Боршош, с. Кам'яниця); *«Вінчатися у церкви йшли – потом кой комунізм був, та уже не йшли»* (В. Рилець, с. Кам'яниця) [18]; *«За Радянського Союзу не дозволяли ни до церкви ходити, ни вінчатися – нич»* [20] (І. Сірко, с. Ярок). Натомість комуністи нав'язували населенню радянські свята: *«До церкви не дозволяли іти. У школі організовували свято маївки, оби діти до церкви не йшли. Кожний рік були ленінські суботники, навесні Леніну день народження було – часто припадало на Пасху»* [20].

Про релігійну ситуацію перших радянських років у с. Оноківці дізнаємося з діалогу студента М. Гаєвого (далі – М.Г.) та жителя цього села І. С. Колодія (далі – І.С.К.).

М.Г.: *А священник у селі був до приходу радянської влади?*

І.С.К.: *Священиків греко-католицьких постріляли всіх.*

М.Г.: *А в селі була церква? Як її використовували після приходу радянської влади?*

І.С.К.: *Попа нашого тоже засудили на 15 років. Село його спасло, начали писати до Сталіна, шо вун не винуватий, вун хороший чоловік. Та Головача засудили тоже. А греко-католицьких попов посадили.*

М.Г.: *А церкву у що перетворили, як вона потім використовувалась?*

І.С.К.: *Церков была закрыта. Ну, вобщее, порядок вже був комуністичеський. То вже комуністи завоювали. Почали свої порядки наводити, ож кібы не было греко-католицької церкви, була православна. А греко-католицька раховалася фашистськов»* [10].

Підсумовуючи тематичний блок про релігійну ситуацію в краї у спогадах сучасників, можемо його завершити словами І. Вагана, жителя села Ворочово Перечинського району: *«Після війни не було греко-католиків»* [3]. І це при тому, що, як писав дослідник церковної історії М. Болдижар: *«Не дивлячись на різноманітність політичних та національних орієнтацій, найбільш впливовою серед релігійних конфесій була саме греко-католицька церква, яка на початку 1944 року налічувала 257 парафій, 6 монастирів, 2 учительські семінарії, десятки шкіл та соціально-культурних закладів. Мукачівська дієцезія нараховувала 460 тис. вірників, 354 священники»* [23, с. 447]. Загалом у спогадах респондентів відобразилася офіційна державна політика підтримки православної церкви на Закарпатті та, навпаки, знищення греко-католицької церкви в особі її представників та інфраструктури. Особливої та – на перспективу – окремої дослідницької уваги заслуговують у цьому плані спогади про масовий та вимушений перехід католицьких

вірників у православну віру.

Більший позитив серед респондентів викликали питання, пов'язані з радянською освітньою реформою – відкриттям та діяльністю шкіл, технікумів та педучилищ. Цікавими та дещо суперечливими є відомості про стан матеріальної бази шкіл і класів. Загалом відзначався високий рівень шкільної освіти, робився акцент на заходах із виховання дітей і молоді. Зі свідчень довідуємося і про кадрову політику щодо шкільного персоналу. *«...Школа була. Рахувати, множити. Такі таблички були. Мав'ісь табличку, там'ісь і писав. Там було 3, 5, писали добре – недобре. Вчителі'ся міняли, після обіду була школа. Ходились 'ме в культ-поход. Вчилися 8 років. На навчання брали з 8 років. Такі були екзамени: виходив до таблиці, писали оцінки у щоденник»* [9]. Своїми споминами про радянську школу ділиться корінна мешканка Оноківців Марія Йосипівна Паткановці: *«...Була початкова школа, 4 класи. Директор Товт Іван Іванович. Жили в школі. Парти в два ряди: з одного боку 1 клас, з другого – 2 клас. Форма була. Були підручники. Хороший стан: алгебра, геометрія – так, як має бути. Столовки не було. Хлопці займалися футболом. Покарань не було. Бо діти були слухняні, бігали, скакали, але їх не наказували. Давали грамоти. У нас було в класі 8 дітей. Вчилися по обіді 3, 4 класи. В основному всі»* [16]. Своїми враженнями про радянську школу ділиться й житель Невицького М. Вагера: *«Дітей у школі було близько 40. Парти були дуже старі, чехословацькі. Українська мова викладання... Вчителі з цілої України. Вчителі були такі кадри. Ще гірше було, коли приходили додому. Хто не вчився, того лишали після уроків... <Школа> давала прекрасну освіту. Хто погано писав, тому давали 100 раз писати одне речення»* [4]. Подібна ситуація була і в Кам'яниці: *«Школа була державна. У школу йшли у 7 років. Після сьомого класу у технікум йшли. Сюди з трьох сіл ходили до школи... Предмети – математика, фізика, географія, історія, природознавство. Завучка була руська. Хто як годен був так'ся і удівав. Добре у школі навчались, канікули були у літі. За поведінку наказували бітарьом. На перервах відпочивали. Були такі, шо і не ходили до школи, но школа давала хорошу освіту. На місці школи була жандармерія. На контрольних списовали. Замість світла була лампа з керосином»* [15].

«У школу ходив у 40-х роках. Школа державна. У одному приміщенні 4 класи. Школа лише початкова. Навчались з 6-ти років, всього 4 роки. Уроки велися на розмовній мові села або на українській», – ділиться своїми спогадами про шкільні роки житель с. Ворочово І. Мучичка. – Очоловав школу директор, який був і вчителем... Шкільної форми не було, до школи ходили хто в чому міг. Система оцінювання 5-ти бальна.

Контрольні не проводили. Каникули були на Різдво і влітку. Початок і кінець навчання святкували скромно. Про початок і кінець уроку оголошував вчитель. За порушення дисципліни могли натягнути за уха. Але в цілому на той час школа освіти давала хорошу» [14].

Такі ж враження про школу – і в мешканки с. Ярок М. Гомади: *«Закінчила у Ярку 8 класів. Поступила у педагогічне училище. Школа державна. Від семи років ішли у школу, класи були хороші: у один клас поміщалося 20-30 дітей. У селі дві школи, початкова школа і школа 5-х, 9-х класів. Підручників не дуже було, в основному робили конспекти. Вчителі були і міські, і приїзжі. Були экзамени такі, що приїзжали з Ужгорода інспектори. Тайно ішли до школи та там ззаді, де молилися перед екзаменом. У школі харчування не було. Були різні гуртки. Було по 6 уроків по 40 хв. Була техробка, яка усе дзвонила. Випускний відзначали у ресторані, запросили всіх учителів. Порядки діти не нарушали. Освіту школа давала хорошу. Вчителі були підковані» [6].*

Згадують інформанти також ідеологічні нововведення у школі: *«<До> жовтень, піонерів,*

комсомольців приймали» [15]. «Була комсомольська організація. Піонерами керували вчителі в школах. Піонери носили червоні краватки. Жовтенья були молодшими. А піонери старшими» [11]. М. Коштура згадувала: «Старші навчалися з старшими, а менші з меншими. В школу могли прийняти у будь-який клас, в залежності від знань» [11].

Таким чином, як помітно зі значної кількості наведених вище спогадів, місцева колективна пам'ять зафіксувала головні моменти повоєнної історії краю. Звичайно, найбільше запам'яталися крyянам ключові моменти в історії краю (визволення і входження до УРСР), непопулярні дії влади, пов'язані зі встановленням радянського ладу (колективізація та ліквідація греко-католицької церкви), а також освітня реформа. Усвідомлюючи суб'єктивність спогадів інформантів, вважаємо, що вони такі можуть бути повноцінним (хоча і специфічним) історичним джерелом. Виходячи з цього, доцільно використовувати такий вид джерел, оскільки вони можуть послугувати розробці тем вітчизняного краєзнавства та реконструкції історії Закарпаття радянського періоду.

1. Бігарь М. І., 1950 р. н. Записав А. Вашкеба 01.07.2015 р. в с. Оріховиця Ужгородського р-ну Закарпатської обл.
2. Борош Ю., 1936 р. н. Записав А. Вашкеба 15.07.2015 р. в с. Кам'яниця Ужгородського р-ну Закарпатської обл.
3. Ваган І. М., 1936 р. н. Записала В. Леньо 16.07.2015 р. в с. Ворочово Перечинського р-ну Закарпатської обл.
4. Вагера М. М., 1950 р. н. Записав А. Вашкеба 08.07.2015 р. в с. Невицьке Ужгородського р-ну Закарпатської обл.
5. Валько П. П., 1952 р. н. Записав А. Вашкеба 11.07.2015 р. в с. Гута Ужгородського р-ну Закарпатської обл.
6. Гомада М. Ю., 1931 р. н. Записала В. Леньо 17.07.2015 р. в с. Ярок Ужгородського р-ну Закарпатської обл.
7. Гомада М. Ю., 1931 р. н. Записали М. Балог, П. Леньо 17.07.2015 р. в с. Ярок Ужгородського р-ну Закарпатської обл.
8. Гомада М. Ю., 1931 р. н. Записали П. Леньо, В. Леньо 17.07.2015 р. в с. Ярок Ужгородського р-ну Закарпатської обл.
9. Колодій І. С., 1930 р. н. Записав А. Вашкеба 03.07.2015 р. в с. Оноківці Ужгородського р-ну Закарпатської обл.
10. Колодій І. С., 1930 р. н. Записав М. Гаевой 03.07.2015 р. в с. Оноківці Ужгородського р-ну Закарпатської обл.
11. Коштура М. Ю., 1933 р. н. Записала Л. Сас 25.04.2015 р. в с. Зняцьово Мукачівського району Закарпатської області.
12. Марія, 1947 р. н. Записала В. Леньо 16.07.2015 р. в с. Ворочово Перечинського р-ну Закарпатської обл.
13. Марюхнич Г. І., 1953 р. н. Записав А. Вашкеба 01.07.2015 р. в с. Оріховиця Ужгородського р-ну Закарпатської обл.
14. Мучичка А. І. Записала В. Леньо 16.07.2015 р. в с. Ворочово Перечинського р-ну Закарпатської обл.
15. Олена Степанівна, 1937 р. н., Марія Степанівна, 1929 р. н. Записала В. Леньо 15.07.2015 р. в с. Кам'яниця Ужгородського р-ну Закарпатської обл.
16. Паткановці М. Й., 1940 р. н. Записав А. Вашкеба 03.07.2015 р. в с. Оноківці Ужгородського р-ну Закарпатської обл.
17. Петрище В. І., 1935 р. н. Записав А. Вашкеба 16.07.2015 р. в с. Ворочово Перечинського р-ну Закарпатської обл.
18. Рилець В. І., 1929 р. н. Записав А. Вашкеба 11.07.2015 р. в с. Кам'яниця Ужгородського р-ну Закарпатської обл.
19. Русник М. Ю., 1933 р. н. Записала В. Леньо 17.07.2015 р. в с. Ярок Ужгородського р-ну Закарпатської обл.

20. Сірко (Палінчак) І. П., 1936 р. н. Записала В. Леньо 17.07.2015 р. в с. Яроч Ужгородського р-ну Закарпатської обл.
21. 1945 р., 29 червня – Договір між Союзом Радянських Соціалістичних Республік і Чехословацькою Республікою про Закарпатську Україну // Возз'єднання: Збірник архівних документів та матеріалів (травень 1944 - січень 1946 рр.) / Упор., передмова та покажчики О. Д. Довганича, А. М. Шекети, М. В. Делегана; [Ред. колегія: В. І. Балога, І. В. Іванчо, М. В. Делеган, О. Д. Довганич та ін.]. – Друге видання. – Ужгород: Закарпаття, 2000. – С. 200-201.
22. Бартов О. Стерті. Зникаючі сліди євреїв Галичини в сучасній Україні / Омер Бартов. – [Пер. з англ. С. Коломійця]. – К.: Український центр вивчення Голокосту, 2010. – 300 с.
23. Болдижар М. Релігія і церква на Закарпатті в 20-30-х роках / М. Болдижар // Нариси історії Закарпаття. – Т. II. (1918-1945). – Ужгород: Закарпаття, 1995. – С. 437-447.
24. Гросс Я. Т. Соседи. История уничтожения еврейского местечка / Ян Томаш Гросс. – [Пер. с англ. В. Кулагиной-Ярцевой]. – М.: Текст, 2002. – 137 с.
25. Жученко І. Я. Допомога партизанів і населення Закарпаття Червоній Армії / І. Я. Жученко // Ученые записки Харьковского ун-та. – № 10. – С. 52-58.
26. История городов и сел. Украинской ССР. Закарпатская область. – Киев: Глав. Ред. УСЭ, 1982. – 611 с.
27. Леньо П. Ю. Специфіка побутування державних і церковних свят у житті українців Закарпаття в радянський період / П. Ю. Леньо // Матеріали до української етнології: [збірник наукових праць]. – Вип. 14 (17). – [Голов. ред. Г. Скрипник]; НАНУ, ІМФЕ ім. М. Рильського. – Київ, 2015. – С. 122-129.
28. Макара М. П. Утвердження радянського ладу. Кадрова політика / Микола Петрович Макара // Нариси історії Закарпаття. – Ужгород: Вид-во «Закарпаття», 2003. – Т. III (1946-1991). – С. 43-57.
29. Міщанин В. В. Аграрна політика на Закарпатті (1944-1950 рр.) / В. В. Міщанин. – Ужгород: Закарпаття, 2000. – 138 с.
30. Міщанин В. В. Кордони й адміністративний поділ Закарпатської України (1944-1946) / В. В. Міщанин // Тисячоліття – Millennium: [науковий щорічник]. – Вип. 2. – 2014 рік / Редкол.: Р. Офіцинський (головний редактор). – Ужгород: Гражда, 2015. – С. 34-49.
31. Худіш П. Міграційні процеси, пов'язані з установами чехословацько-радянського кордону (1945-1948 рр.) / П. Худіш // Науковий вісник Ужгородського університету. Серія: Історія. – Ужгород, 2016. – Вип. 1 (34). – С. 59-67.

РЕЗЮМЕ

ДИСКУССИОННЫЕ ПРОБЛЕМЫ ИСТОРИИ ЗАКАРПАТЬЯ 1944-1950 гг. В РАЗРЕЗЕ УСТНОЙ ИСТОРИИ (ПО МАТЕРИАЛАМ ЭТНОГРАФИЧЕСКОЙ ПРАКТИКИ СТУДЕНТОВ ИСТОРИЧЕСКОГО ФАКУЛЬТЕТА УЖНУ В 2015 г.)

Мищанин В. В. (Ужгород)

Историческая память может содержать много информации, которая, казалось бы, навсегда утрачена. Однако в отечественной исторической науке свидетельства информантов, за исключением этнографических исследований, до недавнего времени обычно не ложились в основу магистральных нарративов, которые традиционно создавались на основе архивных документов. Наше исследование базируется на материалах этнографической экспедиции исторического факультета УжНУ, которая проходила под руководством доцента кафедры истории Украины П. Ю. Леньо летом 2015 года. Информаторами стали жители шести сел Ужгородского района (Оноковцы, Ореховица, Яроч, Камяница, Гута, Невицкое), одного микрорайона г. Ужгорода (Дравцы) и села Ворочево Перечиньского района, украинцы по национальности, родившиеся в период с конца 1920-х до начала 1950-х годов. Это люди, которые застали еще чехословацкую и венгерскую власть, и их дети, появившиеся на свет уже в советские времена. Мукачевский район Закарпатской области представлен материалами опроса, которое проводила студентка филологического факультета Л. Сас в селе Зняцево. Таким образом, информация о советизации Закарпатья собрана в результате опроса жителей трех самых западных районов края.

Для бесед с респондентами был составлен опросник, который состоял из 36 вопросов, касающихся жизни первых советских лет. Полученная информация была разбита на следующие тематические блоки: события периода освобождения Закарпатья от немецких и венгерских войск; политическое управление переходного и советского периода, экономические и социальные изменения в крае, религиозные процессы и репрессии.

Как видно из значительного количества приведенных воспоминаний, местная коллективная память зафиксировала основные моменты послевоенной истории края. Конечно, больше всего запомнились землякам ключевые моменты в истории края (освобождение от захватчиков и вхождение в состав УССР), непопулярные действия власти, связанные с установлением советского строя (коллективизация и ликвидация греко-католической церкви), а также образовательная реформа. Осознавая субъективность воспоминаний

информантов, считаем, что они все же могут быть полноценным, хотя и несколько специфическим историческим источником.

Ключевые слова: историческая память, опросы, советизация, Закарпатье.

SUMMARY

CONTROVERSIAL PROBLEMS OF THE HISTORY OF TRANSCARPATHIA OF 1944-1950 IN A CONTEXT OF ORAL HISTORY (BASED ON THE MATERIALS OF 2015 ETHNOGRAPHIC PRACTICE OF THE STUDENTS OF THE FACULTY OF HISTORY OF UZHGOROD NATIONAL UNIVERSITY)

V. Mishchanyn (Uzhhorod)

Historical memory can contain a lot of information that is seemingly forever lost. However, on the territory of national historical science, evidence informants, except ethnographic studies, recently didn't usually form the basis of the main narratives that have been traditionally created on the basis of archival documents. Our research based on materials of ethnographic expeditions of History Faculty of Uzhgorod National University, held under the direction of assistant professor of the history of Ukraine P. Leno in the summer of 2015. Informants became residents of six villages of Uzhgorod district (Onokivtsi, Orihovytysya, Yarok, Kamyanytsya, Huta, Nevytske), and one microdistrict of the city of Uzhgorod (Dravtsi), and village Vorochovo of Perechyn district, Ukrainianians who were born in the period from the late 1920s to early 1950s. That is, those who have caught the Czechoslovak and Hungarian authorities and their children who were already born in Soviet times. By the materials of interviews that were made by student of Faculty of Philology L. Sas in the village Znyatsovo was presented Mukachevo district of Transcarpathian region. Thus, information about the sovietization of Transcarpathian residents was gathered in 3 westernmost parts of the region.

For interviews with respondents we composed questionnaire of 36 questions about the first years of the Soviet period. The resulting information was broken down into the following thematic blocks: the event of expulsion of Hungarian-Nazi forces; political governance and transition of the Soviet period, economic and social changes in the region, religious repression and processes.

As can be seen from the significant number of these memories, the local collective memory has recorded the main points of the postwar history of the region. Of course, the most memorable countryman key moments in the history of the region (liberation from invaders and entry to the USSR), unpopular actions of the government related to the establishment of the Soviet system (collectivization and liquidation of the Greek Catholic Church), and educational reform. Aware of subjectivity memories of the informants, we believe that they can still be a full, albeit somewhat specific historical source.

Keywords: historical memory, polls, sovietization, Transcarpathia.

Надійшла до редколегії 07. 12. 2016 р.